

640 քառորն հեծեալ ի ձի հրաշարի եւ դարմանալի, զուտր ոսկիակաղմ. իսկ թամքն, տիկտիկն եւ ամենայն բախտքն սափի մեծամեծ մարդարիտ եւ ակամբք զարդարեալ, որ փայլըփայլի տան եւ դաչս մարդկան պշուցանեն. զոր ոչ կարէ մարդ գին դնել կամ զիբաթն գիտնալ կամ լեզուաւ պատվել զմեծութիւնն անգին խաղնային կամ զճիտուն, որ ոչ գտանին առ այլ թագաւորս: Այլ եւ ունէր ի գլուխն մեծազին տօլպանտ. եւ եր-
650 կու սորդուճ ի վերայ անգին ճուհարով կաղմած, որ մինն ճճի զուռուչ կ'արժէր: Եւ հուպ թագաւորին յետուս երկու գլխի՝ դար սգնաւուրք, ահագնատեսիլ եւ քաջք, մագերն երեսն ի վայր կախ, ունելով ի ձեռս
655 պալթայք: Ապա գինի խաղնատարն եւ խրդլարազան: Եւ որք գինի եւ զհետ երթան, եւ որք սէյրի կ'անեն՝ աղաղակեն՝ «հո՛ւ, եահո՛ւ»: իբր թէ երկրի աստուած է: Այսպիսի փառօք, պերճ եւ ճոխ փարթամութեամբ
660 երթայ նա ի նամազն իւր. եւ կոչեն զնա Եէր խալիֆայ:

Եւ ես տեսեալ զայս ամենայն՝ հիանայի ներողութեանն Աստուծոյ, թէ որպէս փառք եւ մեծութիւն է տվել ուրացողացն զնա: Եւ միշտ վարանէի ի միտս իմ, թէ որպէս հասանեմ փախազանացս. եւ զնամ յուրտ եղեալ տեղիս. բայց զի ձմեռն էր եւ ճանապարհներն մեծ տարալուրս:

(Շարունակելի:) Հրատարակեց՝ Հ. Ն. ԱԿԻՆՆԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԳՆԿԱՆ ԿԵՐԳԻ ԸՍՏՈՒՆԵՐԵՐ ԵՒ ՈՐԻՆԵՐ ԵՋՆԻՍԻ ԲՈՂ

Մեր քով ինչպէս որ հայ հնախօսութիւնն ասոհասարակ շատ քիչ ուսումնասիրուած է, այսպէս նաեւ մասնաւորապէս հայ հին կրօնքն գրեթէ չէ քննուած:

Այն սակաւաթիւ հեղինակները — ազգային եւ օտար — որոնք հայ հին կրօնքով զբաղիլ ուզած են, գրեթէ ամէնքն ալ չնչին նպատակ մը բերած են հայ գիտութեան: Բացառութիւն կը կազմեն սակայն Մ. Էմին,

644 փայլափայլ:

Մ. Արեղեան եւ Հ. Ա. Մատիկեան, որոնք իրենց կրօնաքննական սակաւաթիւ երկերուն մէջ՝ գիտութեան պահանջած մեթոդներով եւ աչաքըջութեամբ մերձեցան իրենց նիւթերուն: Չէ կարելի ուրանալ նաեւ Գեղեցիկ արդիւնքներն այս տեսակէտով, որ թէեւ հայ գեղարանութեան միա՛յն բարձրագոյն աստուածութիւնները նկատողութեան առաւ եւ միւս փոքրագոյն աստուածութիւններն ու ոգիներն իր ուսումնասիրութեան չնթարկեց, սակայն իր «Armenische Götterlehre»¹ բովանդակալից է եւ տեսական արժէքներ ունի: Պէտք չէ մեր ուշադրութենէ վրիպի նաեւ Հ. Ղ. Ալիշան. իրեն «Հին հաւատք»² իրականին՝ ամէնէն շատ գործածուած գրքերէն մէկն է, եւ այս ո՛չ թէ անոր համար, որ իր նիւթը գիտութեան պահանջներուն համաձայն մշակած է եւ ժԹ. դարու կրօնաքննական տուեալներուն հետ հաշտ կը մնայ, այլ պարզապէս անոր համար, որ հարցին հայող բաւական ատամ նիւթ կուտակած է եւ համադրած:

Յաւալի է սակայն, որ կրօնախոյզ հեղինակները շատ անգամ իրենց ուսումնասիրութեան նիւթ բրած չեն հայ գեղարանութեան երկրորդական կարգի աստուածութիւնները, որոնցմէ շատերը մինչեւ այսօր դեռ դոյ են ուսմէին համաձայն:

Արդի ժողովրդական հաւատքին բաղմաթիւ ոգիներուն ստուար մէկ մասը կը նոյնանայ հայ հին մատենագիրներու յիշատակած ազգային ոգիներուն հետ. պարագայ մը, որ մեզի իրաւացի կերպով ենթադրել կու տայ, թէ մեր ժողովուրդի սին հաւատքին ուրիշ ոգիներն ու աստուածութիւններն ալ հեթանոս հայուն պանթէոնի երկրորդական անձնաւորութիւններն էին: Արդէն Եղնիկի յիշած այս կարգի ոգիներն ամբողջութեամբ վերստին կը գտնենք արդի հաւատալիքներու մէջ: Մեր Կողբացի հեղինակը երբեմն նկարագրական բացատրութիւններ կու տայ անոնցմէ ոմանց, որով հնարաւորութիւն կ'ունենանք անոնց համապատասխանող ոգիներն ամբիջապէս գտնել: Բայց երբեմն ալ շատ հարեւանցի են իր նկարագրութիւններն. անոր համար ալ կը ստիպուինք երկարատեւ պրպտումներով եւ հա-

¹ H. Gelzer, Zur armenischen Götterlehre, Sonderabdr. a. d. Berichten der Königl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften. 1895.

մեմատութիւններով գտնել այդ հարեւանցի կերպով նկարագրուած ոգիներու զուգորդներն: Արդ այդ ոգիներն են. արալէզ, շահապետ (վայրայ), նհանգ, յուշկապարիկ, պարիկ, պայ, ծովացուլ, վիշապ եւ այլն:

Արամազդ, Անահիտ, Նանէ, Աստղիկ, Վահագն, Միհր, Տիր եւ ուրիշ աստուածութիւններու մասին շատ հեղինակներ գրած են, եւ սակայն գրեթէ միշտ անտես են ըրած յիշատակուած այդ երկրորդական կարգի ոգիներն: Մինչդեռ իրենց գործին արժէքն զգալապէս կը մեծնար, եթէ անոնց հետ կապուած հարցերն ալ լուծել ջանացած ըլլային: Արդեօք ինչո՞ւ համար անտես եղած է այս կարգի ուսումնասիրութիւն մը: Երկու պատճառներով թերեւս. նախ ոմանք անշուշտ ենթադրած են, որ հայ հին մատենագրութեան մէջ յիշուած այդ ոգիները մաս չեն կաղմեր հայ գեղարանութեան: Իսկ ուրիշ հեղինակներ հարցին հետ կապուած կնճիտներէն վախցած եւ ընկրկած են: Առաջիններու պարագան հարկաւ եպիբեղի է, իսկ յետիններունը մասով մը արդարացի: Մեծապէս գնահատելի է Հ. Ղ. Ալիշանի ջանքը, որ «Հին Հաւատք»² գլխուն մէջ² ամփոփած է մեր խնդրին հայող ոգիներու մասին բաւական ատամ նիւթ. «Հրէշք, վիշապ, վերագ, վիշապաքաղ, եղջերուաքաղ, առլէզ, համբարու, շահապետք, շուտա, շուազ, պայք, պարիկք, յուշկապարիկք, ճիւղք»³: Ուրիշ հեղինակներ այս կամ այն ոգին առանձնապէս նկատողութեան առած են եւ շատ անգամ իրենց նախորդներուն նիւթերն ու կարծիքները պարզապէս կրկնելով գոհացած: Գրութեանս ընթացքին մէջ մի հեղինակի առանձին պիտի անդրադառնամ:

Ուստի եւ ուսումնասիրութեանս նիւթ կը մատակարարեն Եղնիկի յիշած ոգիներն, եւ այն սա կարգաւ. Արալէզներ, շահապետ, յուշկապարիկ, պարիկ, պայ, համբարու, նհանգ, ծովացուլ, վիշապ:

Արալէզներ: — Արալէզ ոգիներու մասին համեմատարար բաղմաթիւ են տեսութիւններն, որոնք այլ եւ այլ գրութիւններու մէջ միայն վարկաբարձի կերպով արտայայտուած են: Հարցիս նկատմամբ շատ շահեատուած են: Հարցիս նկատմամբ շատ շահեատուած են ուղղութիւն տուող տեսակէտներով երեւան եկաւ վերջերս Հ. Մատիկեանի

² Հ. Ղ. Ալիշան, Հին հաւատք, էջ 168—189:

«Արայ Գեղեցիկը», ուր արալէզները մանրամասն ուսումնասիրութեան մը³ կ'ենթարկուին: Սակայն Հ. Մատիկեան չէ յիշած նորագոյն աւանդութիւններէն շատ շատերը եւ թեթեւակի զբաղած է Լէզքի խնդրով, որ իրականին մեծապէս արժանի է յատուկ ուշադրութեան, վասն զի առանց ասոր արալէզներու վրայ ո՛ր եւ է ուսումնասիրութիւն թերի կը մնայ միշտ: Ուստի պիտի ջանամ մասնաւոր կերպով Լէզքի խնդրին վրայ ծանրանալ: Ասկից զատ կարելի եղածին չափ ամբողջութեամբ պիտի տամ արալէզներու մասին եղած ուսումնասիրութիւններու պատմականը:

Եղնիկի համաձայն ժողովուրդը «գառլէզն ի շանէ» կը համարէր: Մեր հեղինակն այս եւ նման հաւատալիքներ հերքել ջանալով՝ նոյն տեղը սապէս կը պատճառարանէ (էջ 115). «Մարմաւորի չէ հնար՝ թէ ի շուրս կեցցէ, որպէս եւ ոչ ջրականին՝ թէ ի ցամաքի կեցցէ. եւ ո՛չ ի շանէ ինչ ելեալ, եթէ ընդ աներեւոյթ զօրութիւնս ինչ կեցցէ. եւ յորժամ վերաւոր ոք անկեալ ի պատերազմի զնիցի՝ թէ լիցցէ եւ ողջացուցանիցէ, զոր արալէզն կուչեն. այլ ամենայն ատասպելք են» (115): Եւ սակայն ուսմէի կը պնդէ, թէ մէկը այս ինչ միւսն ալ այն ինչ ոգին աչքերովը տեսած է. «Մի՛թէ եւ զարալէ՞զն եւս կարիցէ ասել՝ թէ եւ զայն ուրուք տեսեալ իցցէ», հարց կու տայ Եղնիկ. «Եւ թէ յոտաջին ժամանակն արալէզք լիցցին զվերաւորս եւ ողջացուցանէին, արդ ընդէ՞ր ոչ լիցցին եւ ողջացուցանիցին (եւ այժմ)՝ ո՛չ սպաքէն նոյն պատերազմունք են, եւ նոյնպէս վերաւորք անկանին: — Այլ յայնժամ, ասեն, զիւցաղունք էին» (116):

Եղնիկի այս տեղիքներուն համար մեծ գոհունակութիւն մ'ունենալու ենք. արալէզներու մասին որոշ գաղափար մը կը կազմենք հոս, պարագայ մը, որ չենք գտներ ծովացուլի, նհանգներու եւ այլ ոգիներու մասին գրած հատուածներուն մէջ:

Ինչպէս յայտնի է՝ Ե. դարուն կենդանի էր գեո արալէզներու հաւատքն ու պաշտամունքը: Փառատոս Բիւզանդացի⁴ նկարագրէր զծերով էջ մ'ունի այս հաւատքի մասին, զոր

³ Դկտ. Հ. Ա. Մատիկեան, Արայ Գեղեցիկ, համեմատական քննական ուսումնասիրութիւն, Վիեննա 1930, Ազգ. Մատեն. ձիջ, «Արալէզները», էջ 107—170:
⁴ Ե. Դպր., 12:

պամփիւլւհայ Ar'aի առասպելը որ մասնաւորաբար Հայաստանի մէջ շրջան կ'ընէր, սակայն զայն իբր հայ ճանչնալու հանդամանքն արդէն ստոյգ փաստ մըն է, թէ առասպելին ծագումը Հայաստանի հողին կը վերաբերի: Բայց ստիպուած ենք նաեւ ընդունելու, որ Պլատոն գիտակցաբար այլակերպած է առասպելը, իրեն յատուկ փիլիսոփայական եւ զիցարանական դադափարներ աւելցնելով աւտոր մէջ: Ամէն պարագայի մէջ պէտք ենք ընդունիլ թէ՛ նախնական դարերու եւ ուրարտական շրջանի հայերն Ar'a = էրի մէջ քաջ, առաքինի եւ աստուածներէ սիրուած գինուոր մը կը ճանչնային»:

Հետաքրքրական է Սանտալճեանի տեսութիւնն արալէզներու մասին. «Ստոյգ է որ այս աստուածներն աղբային չէին» բնարանը դնելէ վերջ՝ կը ջանայ ապացուցանել թէ մեր արալէզներու հարցը սումերական arali միջնորդութեամբ կրնայ լուսարանուիլ: Սումերացիները կը հաւատային թէ՛ երկրի տակ ջրերու կենդրոնը (սանդարամեա) կղզի մը կայ Արալի անուամբ, որ կղզի կը նշանակէ: Արալ մեռածներու հողներուն օթեւանը կը նկատուէր: Արալի՝ կը յորջորջուէր նաեւ «անտեսութեան վայր» կամ «ստորերկրեայ աշխարհ»: Յետագայն ժամանակներու մէջ Արալի կը բացատրուէր նաեւ E + KOUR + BAD գաղափարանիչով, որ «մեռելներու տուն» կը նշանակէ: Սումերական այս գաղափարները Սարգոնի ժամանակ արդէն ասորեստանցիներու ստացուածք եղած էին, սակայն աչքի դարնող — այլ ո՛չ էական — փոփոխութենէ մը առանց զերծ մնալու. Պորասրազի պալատին մեծ արձանագրութեան մէջ (Սարգոնի)՝ Արալի բնակարանը կը համարուի հետեւեալ աստուածութիւններու. էա (աստուած մթնոլորտի եւ երկրի), Սին (լուսնի), Շամաշ (արեւու), Նարու (իմաստութեան եւ գիտութեան), Ռէմման (ամպրոպի), Նինիպ (Հերակլի եւ Վահագնի պատկերակիրը): Ուստի եւ յայտնի է թէ Արալի սումերներու եւ ասորեստանցիներու սղիմպոն է միանգամայն, այս ինքն բարի աստուածութիւններու պալատը: «Կ'երեւայ թէ, կը յարէ Սանտալճեան, Ասորեստանի պետութեան կործանումէն քիչ մը յետո՛ւ ուրարտահայերն այս զիցարանական ըմբռնումներն ուղղակի ասորեստանցիներէն ընդունեցան, եւ Արալի անուան վրայ ուրարտերէնին —si մասնիկը յօդելով՝ յիշուած աստուածութիւններուն Արալիսի = Արալացիք հաւաքական անունը տուին: Այս պիտի ըլլայ Առլէզ կամ Արալէզ բառերուն ծագումը. եւ վերջին ձեւն ալ հարկաւ աւելի հարագատ պահուած ձեւն է: ... Յայտնի է որ հայ նախկին Արալիսի կոչումը... թեթեւ փոփոխութեան մը ենթարկուելով՝ Արալէզ կամ Առլէզք եղած էր ոսկեդարու սկիզբները: Այդ շրջանի հայերը լիզ—եմ բայը կը գործածէին եւ անով բացատրել կ'ուզէին Արալիսի անուան աստուածարանութիւնը, ինչ որ իրականին ծանր սխալ մը ըլլալէ չէր դադարէր: Սակայն, նորագոյն դարերու մէջ հայերը մոռցան Արալի լեռան աստուածներն, զիցուհիները. եւ անոր յարակից սկզբնական գաղափարը փոփոխութեան մը ենթարկուեցաւ. այսպէսով նոր առասպելի մը տեղի տուաւ, որուն համաձայն Արալէզները կամ Առլէզներն աներեւոյթ էակներ կամ զօրութիւններ կը համարուէին՝ շուներէ սերած, եւ մեռելներու կամ վիրաւորներու վէրքերն ու մարմինը լցելով՝ կեանք ու առողջութիւն կու տային անոնց»:

Սանտալճեանի այս մեկնութիւնը գոնէ մասամբ ծանօթ է Sayceի, Հ. Ն. Աւգերեանի եւ ուրիշներու²³: Վերջինս սապէս կ'արտայայտուի մեր հարցի մասին. «Սանդարամեաք՝ Աքքադեան լեզուաւ Արալի երկիր կ'անուանուի, ուր երկնից եւ երկրի ոգւոց ոսկեղէն աթոռոց տակէն կենաց ջրերը կը բխեն: Արալի էր դարձեալ բարձր լեռ մը որուն գագաթան վրայ երկինքը կը հանդէպ, ինչպէս նոյնը յունական զրոյցք ալ կ'աւանդեն հիւսիսային լեռանց համար: Այս հիւսիսային լեռն՝ այսինքն ստուերաց երկիրը՝ նոյնացած կ'երեւայ Արարատայ լեռանց հետ, ուր նաեւ զետեղուած է Արայի դէպքը: Հայոց

²³ Անդ, էջ 759: Հ. Ն. Աւգերեան, Մհերի Գուն — Տոսպեան կրօնը. Հանդ. Ամս., 1893, էջ 241—242. համար. Հ. Յ. Տաշեան, Ուսումնական հայերէն լեզուի, էջ 414, որ Աէյսի մեկնութիւնը սա ձեւով յառաջ կը բերէ. «Ձի զրոյցք Արայ, եւ Շամիրամայ, են զրոյցք Իշտարայ եւ Արեւոյթի (Տամուդ), հարկ իցէ յիշել թէ Սանդարամեաք՝ յոր իջանէր Տամուդ՝ կոչին Արալի բոս Աքքադեանց. դարձեալ Արալի է երկիր, յորում բխեն ջուրք կենաց, եւ Արալի լեռան երկնից են. ապա թուիցի թէ զրոյցք Արալեայ պատմէին ի Հայս զԱրարատայ, եւ անտի ծագիցին Յարալէզք: Եւ բոս Հերոդոտեայ յաջորդք Նինուսայ են Արիոս եւ Արալիոս. այսինքն Արալիոս է այս Արալի, իսկ Արիոս թուի = Արիա Աքքադեանց, որ նշանակէր հաղականիչ, եւ յորջորջանք էին Ներգաղայ» են:

Արալէզքն այս Արալիի դէքը պիտ' որ ըլլան, կ'ըսէ Մէյս»:

Մինչեւ հիմայ տեսանք արալէզներու մասին Եզնիկի եւ իրեն ժամանակակից ու յետագոյն մատենագիրներու վկայութիւնները. յետոյ յառաջ բերինք նորագոյն հեղինակներու եւ ազգագիրներու նիւթիս հայող հատուածները: Որ է ըսել հում նիւթը քովէ քով բերի եւ առանց անդադարոյն քննութեան՝ պարզապէս համադրեցի: Այժմ ինձի կը մնայ ամբողջ նիւթը քննութեան բովէն անցնել եւ ապա համեատ կարծիքս յայտնել եւ տեսակէտներս պարզել:

Մեր ուսումնասիրութիւնն հետեւեալ յաջորդութեամբ տեղի պիտի ունենայ. ա. «Արալէզ» անունը: Բ. Մահուան աստուածութիւններ եւ շունը: Գ. Չուտ աղբայի՞ն էր արալէզներու հաւատքը: Դ. Ի՞նչ կարգի աստուածութիւններ (կամ ոգիներ) էին արալէզները: Ե. Լէզքի ուխտատեղին: Զ. Եզրակացութիւն եւ ամփոփում:

ա. «Արալէզ» անունը: — Դոկտ. Ա. Արեղեանի²⁴ հետ պէտք ենք ընդունիլ, թէ «Յարալէզների մասին Փաւստոսի պահած զրոյցը ամենահինը համարելու է հայ մատենագրութեան մէջ»: Արդ, այս ամենահին նախնական մէջ մեր ոգիներն «առլէզք» կ'աւանդուին: Երկրորդ հնագոյն տեղիքն անշուշտ կողբացի Չատագովին կը վերաբերի, եւ անոր քով այդ անունը երկու ձեւով յառաջ կու գայ. «առլէզ» եւ «արալէզ»: Մովսէս Խորենացի թէեւ Արայի եւ արալէզներու դէպքը մանրամասն կը պատմէ, բայց չ'ըսեր թէ ինչ էր այդ ոգիներուն անունը: Անագաւորոյն ժամանակներուն երեւան կու գայ «յարալէզ» ձեւը (Եզնիչ, Վարդան եւ Վահագնի պարագային) որ կամ «արալէզ» բառն է՝ քմայական «յ»ի մը յաւելուածով, կամ յար եւ լէզ արմատներու բաղադրութիւնն յար «յարալէզ» ձեւը. իսկ երկրորդ պարագային՝ բառը կը դադրի հին կազմութիւն մ'ունենալէ. վասն զի, ինչպէս Եզ. Վ. Գունմունեանը²⁵, Հ. Գ. Մէնչիլիշեան²⁶ եւ Հ. Ա. Մատփիկեան²⁷ արդէն կը գիտեն, յար (միշտ)

²⁴ Հայրենիք մատակեր, Ժ., 1932, Թ. 2, էջ 143:
²⁵ Մաղիկ, անդ, էջ 602:
²⁶ Հանդ. Ամս., 1898, էջ 26:
²⁷ Արայ Գեղեցիկ, էջ 109:

մակրայը դասական հայերէնի անծաօթ բառ է, որ յունասէր զպրոցի տիրապետութեամբ մուտ կը գործէ հայ մատենագրութեան մէջ: Հայկազնեան Բառարանը «յար եւ իսպառ լիզանող, լափլիզող» կ'ուզէ հասկնալ բառը: Ինչպէս վերն արդէն տեսանք, Մ. Էմին «յարունակ լիզող» իմաստը կու տայ բառին Հայկազնեան Բառարանի հետ, որ «Արայի լիզող» մեկնութիւնն ալ կ'ընդունի. ուստի եւ անտեղի է էմինի քննադատութիւնը²⁸. Հ. Բառարանի մասին՝ թէ «Միւթարեաններու կարծիքով բառը բարդուած է Արայ յատուկ անունով եւ լիզում բայով, ինչ որ մեզի անհիմն կ'երեւայ. վասն զի այդ պարագային՝ հաւատքին ծագումն Արայի մահուան եւ Շամիրամի խարէութեան պէտք պիտի ըլլար վերագրել»: Եզնիչ, Դաւիթ Մեյրաբեկ եւ աւելի նորագոյն հեղինակներ (յ)արալէզ ձեւը կը գործածեն:

Արդ, ո՞րն է բառին ընտրելագոյն ձեւը եւ ինչ է անոր իմաստը: — «Յարալէզ» ձեւն ամենեւին չի կրնար պաշտպանուիլ, վասն զի սկզբնական չէ: Անոր համար զրաջան եղած պէտք ենք համարիլ Մ. Էմին, Բառարան²⁹ եւ ուրիշներն, որոնք կը պնդեն, որ ոգիներուն եւ ուրիշներն «յարալէզ» է իբր «միշտ իսկական անունը «յարալէզ» է իբր «միշտ լիզող»: Ուստի կը մնան «արալէզ» եւ «առլէզ» ձեւերը, որոնք Եզնիկի եւ Փաւստոսի քով արդէն կը յիշուին: Հատանական է թէ «արալէզ» եւ «առլէզ» մի եւ նոյն բառերն են՝ բարբառային արտասանութեան երկու տարբեր նրբութիւններով:

Գալով արալէզ բառի իմաստին, չեմ կրնար վճռել թէ ինչ է այդ: Երեք տեսակ մեկնութիւն առաջարկել թերեւս թոյլ տրուի ինձի:

1. Արալէզ կրնայ Արայի լիզող նշանակել, ինչպէս բազմաթիւ հեղինակներ կը կարծեն: Եթէ իրականութեան համապատասխան է այս մեկնութիւնը, այն ատեն անվրէպ կերպով պիտի եզրակացնենք՝ թէ անուանս Արալ + մասը սկզբնական չէ, այլ դարերու ընթացքին կցուած է + Լէզ(ք) արմատին հետ, որ նախապէս անշուշտ լրող արմատին հետ, որ նախապէս անունն էր: Բայց Արայի շնորհիւ աստուածներու անունն էր: Բայց Արայի յարութեան առասպելը շատ ուժգին զբաւած

²⁸ Recherches, էջ 38 եւ վէպը հնոյն Հայաստանի, էջ 82:
²⁹ Բ եւ Ե ա ա գ ի բ (ծածկանուն Բառարանի), Արալէզներու առթիւ, Բիւրակիմ, 1898, էջ 409—410:

